

A történetírás – Voltaire-től a magyar jakobinusokig

Penke Olga: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás*. Budapest, Balassi, 2000. 250 old.

A 18. század, vagy ahogy a kortársak nevezték, a „filozófia százada”, számos irodalmi vagy irodalom-közei műfaj, illetve az adott műfajról vallott nézetek átalakulásának kora. Az átalakuló műfajok közül is kiemelkedik a történetírás; egyrészt rendkívüli változatosságával, fogalmi újításával (ekkor jelenik meg például a „civilizáció” terminus) és a rá vonatkozó szabályok állandó átírásával, másrészt a korábbi időszakokkal való tudatos szakítás, és nem utolsósorban a kitáguló világot megismerni és megérteni vágyó olvasóközönség hatalmas történeti érdeklődése okán. Szinte minden szerző kísérletet tesz a történelem mibenlétének meghatározására; egyesek leíró, mások módszertani jellegű munkákban vállalkoznak a feladatra. (Akad olyan is, aki – mint Voltaire – mindkettővel.)

Ennek a jelenségnek az elemzését vállalta magára könyvében Penke Olga, aki forrásként az önmagában is egész könyvtárat megtöltő kortárs történetírói munkákat használta fel.

A mű bevallottan kettős célt követ: egyrészt be akarja mutatni a történetírás, a történetírói koncepciók 18. századi átalakulásának kulturális, politikai és történeti hátterét (vagyis okait), másrészt (a magyar nyelvű filozofikus történetírások elemzése révén) szeretné ráirányítani a figyelmet a magyar felvilágosodás kevésbé ismert történeti műfajaira és azok alkotóira, illetve kortörténeti érzékenységére. A két problémakör nagyon szoros kapcsolatban áll egymással: a magyar felvilágosodás történeti jellegű munkáinak alkotói ugyanis kizárólag francia mintákat követtek. Mivel

minderről eddig nem készült monografikus igényű összefoglalás, a munka mindkét területen úttörőnek és hiánypótlónak tekinthető.

A könyv szerkezetében is illeszkedik a kettős koncepcióhoz: első része a francia nyelvű filozofikus történetírás kialakulásával foglalkozik (többször utalva magyar példákra is), míg a második tárgyalja a honi recepciót.

Az elsősorban világtörténeteket alkotó 18. századi történetírás erősen negatív értékelést kapott a 19., és részben a 20. századtól is. A szerző ezért első feladatának éppen a kritika hibáinak feltárását tartja (jórészt későbbi események, illetve kritériumok függvényében vizsgálták a 18. századi történetírást); emellett rávilágít arra is, hogyan bontották le az előítéleteket a 20. század második felében a (leginkább) francia szerzők, elsősorban a társadalomtudományok történetét újraértelmező Michel Foucault hatására. Kiderül, hogy a 18. századot nem csupán a felvilágosodás, hanem a „történelem századának” is nevezhetnénk.

A francia felvilágosodás vezető (és speciálisan 18. századi) műfaja tehát a filozofikus világtörténet volt, ám ennek műfaji sajátosságairól nem született leírás sem a korban, sem azóta. Penke Olga szerint az irodalmi műfajként művelt világtörténet-írás) elsődleges kritériuma a hasznosság (tanítás-nevelés) volt, s elsősorban a történetírás 18. századi körülményei, az Enciklopédia történetírás-fogalma és az előzmény-, illetve társműfajok változásai befolyásolták. Ezt az állítást részletes elemzéssel támasztja alá. Elsőként Voltaire, Diderot és Condorcet történetírás-felfogását veszi górcső alá. (Sommásan fogalmazva Voltaire szerint a történetírás „tanúság és nem hízélgés”, Diderot szerint „az igazság védelmében” vállalt társadalmi misszió, Condorcet-nél pedig eszköz a múltban

elkövetett hibák jövőbeli elkerüléséhez.) Az Enciklopédia történetírás-felfogása aprópóján (a szócikkek egytizede történeti jellegű volt!) D'Alembert *Előljáró beszéde* kerül elemzésre. A választás jogossága vitathatatlan, hiszen a bevezető hatása óriási volt, és a benne megfogalmazottakat (a történetírás fő kritériumai az igazság, a társadalmi hasznosság, az erkölcsi tanítás és a szórakoztatva nevelés) mind az elméleti, mind a konkrét történetírói munkák átvették és igyekeztek tiszteletben tartani.

A filozofikus történetírás ugyanakkor nem jöhetett volna létre a 17. század eredményei, a levéltári és könyvtári munka általánossá válása és a különböző kutatócsoportok működése nélkül. Mindazonáltal a 18. században külön utat jár a tudományos és a szépirodalmi igényű történetírás fejlődése. Az erudíció kérdése általában is foglalkoztatja a kortársakat, s az a 17. század végén meginduló „intellektuális viták” egyik központi témája. Penke Olga Blandine Barret-Kriegel¹ könyvére támaszkodva mutatja be, hogyan és miért válik az erudíció alsóbbrendűvé a franciák szemében (*Hagyomány és újítás*).

A *filozofikus világtörténet műfaja* című fejezet a könyv első felének talán az egyik legjobban sikerült része. A szerző a műfaj egyes sajátosságait vagy éppen általános jellemzőit a kor mindhárom kiemelkedő jelentőségű világtörténetén mutatja be² – ehhez a módszerhez a továbbiakban is hí maradt. A részletesebb elemzés azonban szándékosan és bevallottan nem mélyül egyik esetben sem monográfiává, hiszen a cél éppen a közös jegyek feltárása. Penke Olga szerint a filozofikus világtörténetek

legfontosabb azonossága az, hogy alkotójuk tudományos ismeretekkel és módszerekkel, valamint filozófiai koncepcióval rendelkező „filozófus szerző”, aki igyekszik meggyőzni az olvasót, s így művével részt vállal a század eszmei küzdelmeiből. Ebből következően az ideológiai jelleg dominál, s hibát követünk el, amennyiben a mai követelményeket kérjük számon ezeken a munkákon. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a filozofikus történetírás és a világtörténetek legfőbb stílusjegye éppen az eklektikusság volt, hiszen olyan korban születtek, amelyet a különféle történetírások együttélése és egymással folytatott harca szőtt át. És miért kellett egészen Voltaire-ig várni ahhoz, hogy az olvasók igazi világtörténetet kapjanak a kezükbe? Azért, mert ekkorra érett be a gyümölcse annak a hármas folyamatnak, melynek révén gyarapodtak az emberi társadalom kialakulására vonatkozó ismeretek, sikerült kritikailag felülvizsgálni az antikvitás történetét, valamint megtörtént a nyitás a nem európai népek irányában is.

A 18. századi Franciaországban a történelem és a történetírás ténylegesen a figyelem középpontjában állt. Ezt jelzi például az is, hogy (Penke Olga François Furet nyomán idézi) a 18. századi könyvcímekben az *histoire* (történelem, illetve *történet*) a második leggyakrabban előforduló szó. (A leggyakoribb a *Monsieur* – ez pedig talán a férfiközpontúságról árul el valamit.)

A század történetét és a francia felvilágosodás politikai orientációit ismerve nem tűnik oktalannak egy Angliával kapcsolatos fejezet beiktatása, amely az angломánia hullámszáma mellett (ez általában attól függött, hogy éppen háborúban állt-e egymással a két ország) arra is rávilágít, hogy az angol forradalom, I. Károly kivégzése vagy Cromwell pályafutása belpolitikai párhuzamok (Fronde, protestantizmus) miatt tartott számot kiemelt figyelemre. A francia eredetvita pedig (amellett, hogy favorizálja a nemzeti történetírást egy alapvetően kozmopolita században) a történetírás síkján jeleníti meg a 18. század

¹ Barret-Kriegel, Blandine: *La défaite de l'érudition*. Paris, 1988.

² Voltaire: *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII* (1761–1775); Millot, François Xavier, abbé: *Eléments d'histoire générale* (1772–1773); Raynal, Guillaume Thomas: *Histoire philosophique et politique des Etablissements et du Commerce des Européens dans les Deux Indes* (1770, 1774, 1780).

ellentmondásait. (Ráadásul a germanista, romanista és a természetjogi koncepció sajátos „egyvelege” jelenik meg a világtörténetekben.) Emellett jelzi azt, hogy szükség van a dicső múlt igazolására, mert a jelen hanyatlásnak tűnik. (A francia eredetvita apropóján említi a szerző, hogy a 18. század végi Magyarországon is megfigyelhető hasonló jelenség – elég csak Sajnovics János nyelvtörténeti kutatásaira, illetve Dugonics András Etelkájának sajátos nemzeti-mitológiai háttérére gondolni.)

A világtörténetek szempontjából legfontosabb változás az *Európa-eszme* tudatosulása (amely így a keresztény univerzalizmus letűnése óta tátongó úrtölti be). Ez az egyik első lépés a komplexebb történeti munkák felé. És bár Európa története még nem világtörténet, a 16. század eleje óta virágzó utazási irodalom ezt ki tudja egészíteni az idegen civilizációkkal kapcsolatos ismeretekkel. Ugyanakkor az Európa-gondolat térhódítása a magyarázat arra, miért maradnak a világtörténetek (néha szerzőjük szándéka ellenére) Európa-központúak. A távoli civilizációkkal való összehasonlítás három lehetséges interpretációhoz vezet. Az első a „jó vadember” mítosza, a második az európai ember felsőbbrendűségét hirdeti, a harmadik (leggyakoribb) nézet szerint pedig az emberi természet egyetemes, csak eltérő módon jelenik meg a különböző társadalmakban.

A műfaj egyik alapkérdését tárgyalja *A filozofikus történetírás célja és tárgya* című fejezet. A szerző szerint a különböző módszertani munkák alapján két cél jelölhető meg: egyrészt felvilágosult polgárok nevelése, másrészt a múltban elkövetett hibák elkerülése azáltal, hogy a történetíró felhívja rájuk a figyelmet. Ennek következtében a történetírás a 18. század során mindvégig utilitarista és didaktikus marad. A történetírás végső tárgya pedig csakis az ember megismerése lehet; így válik a történelem a véletlen, az isteni gondviselés cselekvési teréből az emberi cselekvés terévé. Penke Olga megállapításai szerint Voltaire és Millot is ennek jegyében ír. Az új koncepciót Voltaire *Essai sur les mœurs des nations* című munkája tükrözi a legjob-

ban, amely az esemény- és politikatörténet mellett helyet ad a művészetek, a tudományok, a filozófia és az irodalom történetének is, s ezzel az első átfogó civilizációtörténeti alkotás.

A karteziánus módon szerkesztett és tagolt munkában külön alfejezet foglalkozik a kutatási módszerek átalakulásával (vagyis a modern kutatás megszületésével). A filozofikus történetírás az egzakt tudományos módszerek elfogadása után alakult ki, s ez még akkor is igazolható, ha a filozófus történetírók néha sajátos kritikai módszerekkel élnek. Így például Voltaire a „szignifikáns tények” leírása mellett azt is nézi, hogy egy-egy adalék megfelel-e a „valószínűség szabályának” (a józan ész kritikájának).

A 17. században még összeegyeztethetetlennek tűnt a történelem és a filozófia fogalma; a 18. század kapcsán már történetfilozófiáról beszélünk, sőt ez Voltaire egyik (elegánsan elemzett) művének címe is (*La Philosophie de l'histoire*). Ez a hatalmas változás azzal magyarázható, hogy a 18. század gondolkodása szabadabb, ismeretei szélesebb körűek, az olvasó aktívabb szerepet játszik, mint korábban, s olyan történeti konnotációjú témák kerülnek a gondolkodás középpontjába, mint a haladás, a civilizáció vagy a forradalom. A Rousseau *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről* című munkája körül fellángoló vita pedig rádobbent a történetírókat, hogy olyan műveket kell alkotni, melyek „az emberi nem eredetének filozofikus rekonstrukcióját” tartalmazzák antropológiai és politikai összefüggésben. A század közepén pedig már szorosan összetartozik az eltérő módszerrel vizsgáló, ám azonos szemléletet követő világtörténet és történetfilozófia.

Ezek után viszont felmerül az a kérdés, van-e a történelemnek menete, s létezik-e haladás, progresszió a történelem során? A francia felvilágosodás történetíróinak válaszait, vagyis a történeti folyamatok különböző értékeléseit elemzi és összegzi *A történelem „menete”* című fejezet, melynél külön kiemelendő az, hogy az egyes szerzők esetében azt is kutatja, kinél mi indokol-

hatja a lineáris, ciklikus vagy éppen spirális történelemszemléletet.

A 18. század bizonyos szempontból az illúziók kora is. A despotizmus elől menekülő gondolkodók angломániája mellett felfedezhető a Kína-, illetve az Oroszország-kultusz. Kínát a felvilágosult abszolutizmus mintapéldájának tartják; Oroszországot pedig elsősorban a Katalin cárnővel személyes kapcsolatban is álló Diderot dicsőíti, és a népet felülről boldogító rendszer ígéretének tartja – egészen szentpétervári utazásáig. Ugyanígy mítosz övezi a „nagy ember”, vagyis a kiemelkedő történeti személyiség szerepét, ám ennek vonatkozásában a könyv már jelentős változásra hívja fel a figyelmet. A század első felében még a hódító számít „nagy embernek”, később viszont inkább a népe javán munkálkodó „filozófus király” (*Vágyak és illúziók*).

A felvilágosodás történelemszemléletét alapvetően meghatározták a görög-római antikvitás példái. A szerző ennek kapcsán Millot abbé művének vonatkozó részeinek elemzésével jelzi a hatás jelentőségét (a hatkötetes műből két kötetnyi az ókori Róma története), s kitér arra is, hogyan vált az ókori történelem ennyire fontos referenciává, s miért szerették jobban Rómát Athénnál. (*A görög-római példa*.)

Irodalom-, művelődés- és társadalomtörténeti szempontból egyaránt fontos a történetíró személyének és az írás körülményeinek meghatározottságát, illetve átalakulását tárgyaló *A történetírás „mestersége”* című fejezet. A 18. század második felében tudatosan az értelmiségben, hogy szerepe megváltozott, intellektuálisan függetlenebb a korábbinál, ám nem mentes az ellentmondásoktól. A kortárs módszertani munkák a tehetség, műveltség, gyakorlatiasság, higgadság, megfontoltság, kritikai érzék, íráskészség és függetlenség ideálját állították követelményként a filozófus történetíró elé. Valamennyi betartása természetesen lehetetlennek bizonyult, hiszen a történetíró is a társadalomban élt; éppen ezáltal nőtt meg az olvasó szerepe, akinek feladatává vált a történetíró személyes

meghatározottságából fakadó torzítások kompenzálása is.

A történetírás műfaji besorolásakor döntő dilemmának a filozofikus történetírás és a regény kapcsolata tűnik. A kritikai irodalom szerint ugyanis a két műfaj forrása és közönsége is ugyanaz. Mivel azonos a közönség, a történetírásnak alkalmazkodnia kell; ezért irodalmi műfajként, esztétikai célokat követve művelik, hogy a regényhez szokott olvasó kedvét lelje benne. Ez magyarázza azt, hogy a 18. század „uralkodó műfajának” tekinthető történetírás olyannyira személyes hangú, és kiemelten kezeli az olvasót. (Megszólítja, sőt, néha dialógust is folytat vele.) Ezt a gondolatot támasztja alá néhány módszertani, illetve történeti munka elemzése az elbeszélésmód és az író-olvasó kapcsolat szempontjából.

A filozofikus történeti munkák alapvető meghatározottsága a tanító célzat. Ajánlatos viszont óvatosan kezelni ezt a kérdést: a pedagógiai módszeresség csak külsődleges, a szerzők saját véleményüket rejtik így el. Mindenesetre a 18. században törtétek kísérletek a történelem központi tárgyá emelésére (Millot abbé még tanszéket is kapott Pármában), ám a reakció mindig erősebb volt. Az iskolákból gyakorlatilag száműzött filozofikus történetírás ennek ellenére – vagy éppen ezért – a felvilágosodás legnagyobb hatású terjesztője lesz.

Az itt ismertetett könyv második részében (*A filozofikus világtörténetek Magyarországon*) a szerző két módszert alkalmaz az új típusú történetírás magyarországi fogadtatásának bemutatásához. Egyrészt elemzi magának a műfajnak a recepcióját (miért éppen ezt a műfajt választották, mennyire értékelték és mennyire követték stílusjegyeit, illetve kritériumait), másrészt részletesebben ismertet három, a felvilágosodás magyarországi történetében általában is fontosnak tekinthető „magyarítási” kísérletet.³ Mindezt számos kultúrtörténeti adalék, érdekesség egészíti ki.

³ Verseyhy Ferenc: A világnak közönséges történetei... I–II. Pest-Buda, 1790–1791. Gva-

A 18. század második felében Magyarországon is feléledt a történeti érdeklődés (lásd például Pray György munkásságát); Voltaire-t pedig olvassák, csodálják és bírálják. 1770-től (a felvilágosodás „áttörésétől”) személye fontos szerepet kap a nemzeti származású írók munkáiban. Közülük is kiemeli Penke Olga Bessenyeit, mivel szerinte az ő pályája, illetve gondolatvilága a legjellegzetesebb. Reformprogramot készített a nemzet felemelkedésére (melyben szerepel francia nyelvű történeti munkák fordítása is), egy ideig király(nő)i tanácsadó, művei pedig széles műfaji spektrumot ölelnek fel és újszerű gondolatokat hordoznak. Mellette ott van (az 1780-as évektől) az új generáció, amely szintén jelentős történeti érzékenységgel rendelkezik. Ugyanakkor a magyar történeti gondolkodásra is jellemző az érdeklődés, illetve az egzisztencia szerinti megosztottság.

A francia filozofikus világtörténetek magyarországi hatását tárgyaló fejezetek alkotják talán a könyv legszebb és legélvezetesebb részét. A szerző végigvezet bennünket a világtörténetek honi recepciójának állomásain, s közben megtudjuk, hogy már Fekete János gróf *Magyarok történeti* című töredékes munkájában is felfedezhető az új történetírás (amelyet elsősorban Voltaire-rel azonosítanak) hatása, mellette pedig más szerzők is fordítják Voltaire-t.

Voltaire Bessenyeit is befolyásolta, ám ő képes volt elszakadni modelljétől, ha a magyar nemesség szerepéről volt szó. Emellett Montesquieu államelméleti nézeteivel is próbált vitatkozni. Ennek – nyelvi természetű – nehézségeit jól érzékelteti Bessenyei mondatainak idézése.

A magyar felvilágosodás jelentős alakja volt Péczeli József, a *Mindenes Gyűjtemény* című folyóirat alapítója is, akinek munkássága mellett könyvtára is bemutatásra kerül. Ezt az indokolja, hogy Péczeli művei, illetve a *Mindenes Gyűjtemény* történeti tár-

gyú cikkei (amelyek mintegy előkészítik a világtörténet-fordításokat) nem mások, mint a magánkönyvtárában lévő francia munkák (illetve az azokról francia jezsuiták által írt recenziók) fordításai. A Péczeli életútja, könyvtárának összetétele, illetve a folyóirat cikkei közötti kapcsolat feltárása és elemzése igen figyelemreméltó filológusmunkára vall. Érdemes megjegyezni, hogy Penke Olga szerint Péczeli könyvtárának összetétele azt is jelzi, hogy a komáromi lelkész tudatosan készült a tudományos ismeretterjesztésre.

Hogyan születnek meg a magyar nyelvű világtörténet-fordítások? Először is Millot nyomán; Bessenyei már 1778-ban őt ajánlja, s Verseghy 1787-ben hagyja magát meggyőzni Batsányi által arról, hogy a fordítás „hazafiúi kötelessége”. A három magyar nyelvű munka jellegzetességeinek és megjelenésük (illetve meg nem jelenésük) körülményeinek összefoglalása után önálló alfejezetek elemzik mindhárom művet. A hozzájuk kapcsolódó számos érdekes és fontos kultúrtörténeti adalék közül mi most csak azt említjük, hogy Verseghy valószínűleg a dán Christiani német nyelvű Millot-átíratára alapján készítette (befejezetlen) fordítását – mivel gyengén tudott franciául. Ez, csakúgy, mint az a tény, hogy a fordítást tíz darab saját kútfőből származó értekezéssel toldotta meg, a fordítói szabadság sajátos 18. századi értelmezéséről árulkodik.

Miért Millot abbét ajánlja Bessenyei és miért őt fordítják, s nem a csodált (és az utókor által is többre tartott) Voltaire-t? Azért, mert az abbé Európa-szerte megbecsült, egyszerű nyelven ír, felhasználja Voltaire-t (így például azonos a civilizáció-történeti nézőpont), és legfőképpen – Voltaire-rel ellentétben – kerüli a vallási vitákat. Millot műve adja Gvadányi kompilációjának fő vonalát is, bár a magyar fordító kissé eltérő felfogásban kezeli a történelmet. Nála a történetírás célja még mindig a teremtés megértése, s véleménye szerint a történelem a hit által megy előbbre. A két próbálkozást Bessenyei műve koronázza meg, aki Millot világtörténetét és Vassete történeti világföldrajzát „magya-

dányi József, gróf: A világnak közönséges históriája I–IX. Pozsony, 1796–1811. Bessenyei György: Összes művei. Rómának viselt dolgai. Sajtó alá rendezte: Penke Olga. I–II. Budapest, 1992.

rítja” úgy, hogy közben az általa korszerűbbnek tartott Versegly munkáját folytatja ott, ahol az abbahagyta.

A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy Bessenyeinél fedezhetők fel a legátfogóbban és legmélyebben a francia filozofikus történetírás jellemzői (didaktikus szerkesztés, hangsúlyozott pártatlanság, „a józan ész törvénye”, a haladás értékelése, a tudományok szerepe, a gyarmatosítás és a rabszolgatartás elítélése), és ő az, aki kísérletet tesz egyfajta határozott történelemfilozófia megfogalmazására is.

A kötet utolsó önálló fejezete (*Világtörténet és politikum*) ismét olyan témával foglalkozik, amely nem csupán az irodalom- vagy a művelődéstörténet szakembereinek érdeklődésére tarthat számot. A francia felvilágosodás egyik nagy alakjának, Raynal abbénak egy még nagyobb alakkal, Diderot-val közösen írt (és több enciklopédista által is segített) gyarmatosítástörténetének magyarországi recepcióját vizsgálja – mégpedig a szabadkőművesek, illetve a jakobinus mozgalomhoz tartozó értelmiségiek körében, a könyvtáraikból fennmaradt könyvek és kéziratos jegyzeteik alapján. Ezzel tulajdonképpen új megvilágításba helyezi egyrészt a gyarmatosítást és a gyarmati létet keményen elítélő, egyébként (s ezen nem is kell csodálkoznunk) betiltott mű hatását, mely értelem-szerűen analógiát kínált a kortárs magyar olvasónak, másrészt segítséget nyújt a jakobinus mozgalom eszmétörténeti hátterének megértéséhez is.

A magyar vonatkozású részeket átszövi egy izgalmas motívum: a cenzúra szerepe az adaptáció hátráltatásában. Alexovics Vazul pesti pap például valószínűleg szakmai féltékenységből jelentette fel Verseglyt, aki jobb hitszónoknak bizonyult nála; Bessenyei életművének megtörését pedig egyértelműen egy vidéki cenzor butasága okozta.

A könyvet a leggyakrabban idézett munkák rövidítéseinek jegyzéke, valamint igen gazdag, több, mint 130 francia és magyar nyelvű munkát tartalmazó bibliográfia és a tájékozódást könnyítő névmutató egészíti ki.

Az információkban, tényanyagban rendkívül (néha túlságosan is) gazdag, igazi filológusi aprólékossággal megírt könyv csak egy-két helyen hagy hiányérzetet az olvasóban. Véleményünk szerint a tulajdonképpen csak megemlített utazási irodalom is megérdemelt volna egy önálló fejezetet. Talán szerencsésebb lett volna a kissé félrevezető „francia parlament” (például 219. o.) helyett a *párizsi parlament* kifejezést használni,⁴ és a *Bibliográfiában* is könnyebben tájékozódna az olvasó, ha a 17–18. századi szövegeket nem a kiadás éve szerinti, hanem szerzői betűrendes sorrendben találná. (Igaz ugyanakkor, hogy a könyvben használt módszer kronológiai támpontot ad.)

Végezetül megállapíthatjuk, hogy Penke Olga műve olyan művelődéstörténeti kézikönyv, amely irodalomtörténeti fontossága mellett segít megérteni a 18. század eszme- és politikatörténeti változásait, és egyúttal a francia–magyar kapcsolatok új, eddig ismeretlen fejezetét is nyújtja.

Szász Géza

⁴ A forradalom előtti Franciaországban a parlamentek tulajdonképpen tartományi bíróságok voltak; közülük kiemelkedik a párizsi parlament, amely a 16. századtól mintegy legfelsőbb bíróságként (és államigazgatási szervként) működött. Lásd például Bély, Lucien (éd.): *Dictionnaire de l'Ancien Régime*. Paris, 1996. 960–965.